

İNGİLİS DİLİNİN TOPONİMİKASI VƏ ONUN ÜSLUBİ ƏLƏMƏTLƏRİ

Giriş. Böyük Britaniya coğrafi adlarını nəzərdən keçirdikdə, onların əksəriyyətinin mənalarının müasir dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılmadığı məlum olur. Bunun əsas səbəbi bu ərazidəki toponimlərin qədim dövrlərə aid olması və sonrakı əsrlərdə səhv tələffüz nəticəsində səhv yazıya alınması, toponimlərin tərkibində əksəriyyət qədim ingilis söz və şəkilçilərinin olması və sairidir. Buna görə də semantik təhlil zamanı coğrafi adın ümumi semantik mənası məhz onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin semantik analizi əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman ingilis toponimik adlarının məxsusi xüsusiyyəti olan coğrafi terminlərin aşkara çıxarılması və toponimlərin digər törəmə yollarının müəyyənləşdirilməsi əsas istiqamət təşkil edir. Bəs onda ingilis toponimlərində ən çox rast gəlinən hansı leksemlərdir? Bu suala cavab vermək üçün toponimik adların əl elementlərini seçmək lazımdır ki, onlar dilin müasir leksik tərkibi ilə müəyyən qədər əsləşsin.

Əsas hissə. İngilis dili ölkələrin toponimlərinin tərkibində əl elementlər vardır ki, (məsələn, *garden, park, village, farm, River, Valley, falls, haven, pool, wood, hill, park, pond* və s.), onlar ümumi xarakter daşıyır və həm İngiltərə, həm ABŞ, həm də Avstraliya toponimikasında məhdudiyatsız istifadə olunur. Bununla yanaşı əl terminlər vardır ki, onlar yerli xarakter daşıyır və əsasən müəyyən bir ərazidə mikrosistemdə yayılmışdır.

Bəzən oxşar obyektlər müxtəlif leksemlərlə işarələnir. Bəzən isə əksinə, eyni bir leksem müxtəlif coğrafi obyektlərin adlandırılmasında istifadə olunur. Ona görə də, hansı terminlərin daha geniş yayıldığı və toponimlərin yaranmasında hansı tip leksemlərin aparıcı rol oynadığı təyin edilməlidir.

Beləliklə, ingilis toponimik adlarının formalaşmasında aşağıdakı vasitələr iştirak edir:

1) **Relyef terminlərinin iştirakı ilə yaranan toponimlər.** Relyef terminləri ingilis toponimik adlarının yaradılmasında ən çox istifadə edilən elementlərdir:

*knoll – təpəciknəse – burun; steel – dialekt sözü, dağ silsiləsi
down – meşə örtüyü olmayan yüksəklik; hurst – meşə örtüklü təpə
meadow – tarla, çəmən, torpaq sahəsi; hide – tarixizm, torpaq payı*

A.Mawer "Problems of place-name study" əsərində qeyd edir: "Burada mənfii relyef terminlərinə rast gəlmək mümkündür ki, onlardan da aşağıdakı üçü daha geniş yayılıb: *comb – dərə, çıxur.* Ölkənin daha çox cənub hissəsində yayılmışdır, bu da onun coğrafi adlar sisteminə daha sonrakı dövrlərdə daxil olduğuna işarədir" (1, s. 156-162).

Belə ki, ölkənin cənub hissəsi şərq hissəsindən xeyli sonra məskunlaşmışdır: *gullet – dialektizm, yarıq, qobu hole – çala, oyuq.*

2) **Landşaft terminlərindən istifadə nəticəsində yaranmış toponimlər.** Landşaft terminlərindən ən geniş yayılanı ovalıq və bataqlıq əraziləri işarə edən vahidlərdir:

*heath – xam yer, bataqlıq yer; marsh – alçaq bataqlıq ərazi, çeyillik
mere – dialektizm, bataqlıq, postizm, göl, gölməçə, rond – dialektizm, bataqlıq.*

3) **Hidroqrafik i terminlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər:** *Buraya aşağıdakı terminlər aiddir: bath – hamam, su müalicəxanası; brook – kiçik çay*

*fleet – dialektizm, kiçik axın körfəz; hatch – bənd, dəhnə
haugh – şotland sözüdür, su ilə gətirilmiş torpaq (çay vadisində) mənasını verir*

4) **yol, tikili və bu növ terminlərdən istifadə ilə yaranan toponimlər:** *bow – tag, qövs şəkilində tikili. Məs., Bow şəhərinə bu ad Ueo çayı üzərində yerləşən tağı körpüyə əsasən verilib; scale – dialektizm, müvəqqəti tikili street – küçə. Kent, Hereford, Somersətdəki Street adını daşıyan yaşayış məntəqələri Roma yollarının üstündə tikilib: thorp – tarixizm, kənd*

wall – divar. Məsələn, Nortumburlənddəki Walle şəhəri Roma səddinin yanında yerləşmişdir.

5) **İqtisadi coğrafi terminlər.** Əhəlinin kənd təsərrüfatı və sənaye fəaliyyətini əks etdirir: *cote – mal-qara üçün ağıl toyuq – cücə hini; floor – xırman; rope – kəndir. Bu tarixi termin görünüş və ya digər xüsusi işlər üçün nəzərdə tutulur. kəndirlə sərhədlənmiş torpaq sahəsinə aid edilirdi;*

Alt – duz. Əvvəllər duz istehsal edən ərazilərdə işlədilmiş, sonra isə digər coğrafi ərazilərdə tətbiq edilməyə başlamışdır:

stock – mal-qara. Heyvandarlıq və südçülük fermasına işarə məqsədi ilə işlədilmiş və geniş yayılmışdır. Bu terminin yaranma tarixi mənbələrdə VI-VII əsrin əvvəlləri kimi göstərilir, belə ki, bu dövrdə kənd təsərrüfatında genişlənmə ilə əlaqədar olaraq əsas yaşayış məskənlərindən asılı olan ucqar ferma yaranırdı;

6) **Etonimlərdən təşkil edilmiş toponimlər.** Burada əsasən qəbilə, tayfa, nəsil, etnik qrup, xalq və millət adlarından törənən coğrafi adlar aiddir. Etonimlər ya həmin xalq tərəfindən əsas qoyulmuş, ya da məskunlaşdırılmış ərazilərin adlandırılmasında iştirak edir. Bəzən ərazi əvvəlcədən məskunlaşdırılmışdır, lakin sonradan ora köçən tayfaların yerli əhəlinin fərqlənməsi ərazidə məskunlaşmış etnik qrupun adı ilə adlandırılan yaşayış məntəqələrinin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Bir çox ölkələrin adları məhz etnonimlərdən götürülmüşdür. *Məsələn, İspaniya, Fransa, İsveç, Yaponiya və o cümlədən, İngiltərə. England* toponimi

V-VI əsrlərdə əraziyə köçmüş german tayfalarından olan anqların adı ilə bağlıdır və "anqlar torpağı" deməkdir.

7) **Antroponimlər əsasında formalaşmış toponimlər.** Şəxs adı, фамилия, təxəllüs, ləqəb və sairədən yaranan coğrafi adlar bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Əsasən ABŞ və Kanadada geniş yayılmışdır. Bu cür toponimlər, əksər hallarda, ya ərazidə yaşamış məşhur şəxsin adı ilə bağlı olur və ya ərazidə tikinti aparmış şəxsin ismindən başlanğıc götürürdülər. Məsələn, Londonun öz mağazalarına görə məşhur olan Bond Street küçəsi XVII əsrdə küçədə aparılan tikinti işlərinə başçılıq etmiş Tomas Bondun adını daşıyır.

8) **Fitonimlər, yəni bitki və ağac adlarından yaranmış toponimlər.** Əsasən ərazinin florasını əks etdirir. Bu qrupa daxil olan məhsuldar elementlər aşağıdakılardır:

*broom – nəfəsotu; elm – qarağac; ash – göriş, vən heather – söpörgə kolu
oak – palıd; thorn – çaqqal gavalısı kolu, tikan*

Məsələn, **Octon** toponiminə Britaniyanın bir sıra ərazilərində rast gəlmək mümkünüdür. O, qədim ingilis dilində "oak" (palıd) və "tun" (ferma, yaşayış məskəni) sözlərinin birləşməsində əmələ gəlmişdir.

9) **Zoonimlər, yəni heyvan və quş adlarından yaranmış toponimlər.** *Məsələn, Deerton, Eagle, Falcon, Way, Hawkswhyt* və s.

10) **Metaforik əsaslı toponimlər.** Buraya ən çox anatomik və təsərrüfatla bağlı metaforalar daxildir. Aşağıdakılar bu silsiləyə daxil olan ən aktiv elementlərdir: *mouth – ağız → çay mənsəbi; back – arxa → təpə çiliğichine – onurğa → dağ silsiləsi; comb – daraq → təpə çiliğigable – fronton, taxtapan, qatı → siviucücu zirvə*

11) **Rəsmi adlar.** Əlbəttə ki, toponimlərin əksəriyyəti xalq tərəfindən yazılıb da, onlar rəsmi orqanlar tərəfindən yazıya alındıqda müəyyən dəyişikliyə uğrayır.

Lakin bundan əlavə əl yerlər vardır ki, onlara ad məhz rəsmi orqanların əmri ilə verilmişdir. Bu zaman obyekt ya adlandırılmamışdır, ya da ümumiyyətlə mövcud olmamışdır. Bəzən isə mövcud adlar dövlət orqanları tərəfindən dəyişdirilir. Bu za-man hətta köhnə və yeni ad yanaşı ömür sürə bilər.

Rəsmi adlar son dəyişikliklərin əhatə etdiyi üçün onların mənası semantik cəhətdən daha çox anlaşıqlıdır. Ancaq rəsmi adların da öz maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, London ilə Edinburq arasındakı Böyük Şimal Yolu (Great North Road) magistratının rəsmi adı Al [eɪ'w'n] – dır.

12) **Memorial əsaslı adlar.** Məşhur insanların adlarını əbədiləşdirmək üçün müxtəlif coğrafi obyektlərə verilir. Məsələn, XVII əsrdən başlayaraq Londonda küçə adları kral ailəsinin üzvlərinin şərəfinə adlandırılmağa başladı: *Queen Street (1666), King William Street (1829), King Edward Street (1853)* və s.

On – on beş əsr bundan əvvəl formalaşmaqla ingilis coğrafi adları dilin qədim vəziyyətini təsbit edir, buna görə də müasir vəziyyətdə coğrafi adın tərkibində fərqləndirilə bilən elementlər bu və ya digər spesifik funksiya daşıyır. Burada ədəbi dil qatına daxil olan sözlərdən əlavə dialektizmlərə də rast gəlmək olur (*toft, steel, thwaite mere* və s.). Alınmalar da diqqəti cəlb edir (*məsələn, şotland sözləri hough, heck*). Əl elementlərə rast gəlinir ki, müasir dövrdə onlar yalnız elm və texnika terminləridir (*arxıt, gable; coğr, tarixi, hide, thorp*). Bəzən əl sözlərdən istifadə olunur ki, onlar müasir dildə neytral xarakter daşıyır, *məsələn, emosional rəngə malik olur (şair, holt – meşəlik) və ya arxaizm hesab edilir (hook – sət çay dirsəyi) və s.*

A.H.Smith bu haqda yazır: "Ümumiyyətlə, toponimlərə geniş planda yanaşdıqda, toponimikanın müasir vəziyyətinin təsviri bir sıra problemlərlə bağlıdır ki, onların həlli coğrafi adların tarixinə nəzər salmadan mümkün deyil; ancaq bu yolla nə üçün bu və ya digər modelin məhsuldar olduğu, hansı elementlərin mühafizə olunub müasir dövrə ötürüldüyü və s. araşdırıla bilər. Burada bu və ya digər toponim hansı dövrdə meydana gəlməsini aşkar etmək mühüm rol oynayır. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə obyektlərin adlandırılması üçün onun ayrı-ayrı cəhətləri nəzərə alınmış və ya eyni cəhətlər müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə edilmişdir (2, s. 233).

Coğrafi adın obyektin xüsusiyyətləri ilə şərtlənməsi fikri özünü onda doğruldu ki, obyektin xarakterizə edən çoxsaylı cəhətlərdən əl biri seçilir ki, bu həmin döv-rün insanları üçün əsas cəhət hesab edilir.

Mürəkkəb xarakterli obyekt-əd əlaqəsinin açılması üçün, əksər hallarda ekstralinqvisitik faktları nəzərə almaq tələb olunur. Məsələn, **Penkrige** toponimi (*kelt dilində "təpə zirvəsi" deməkdir*) b.ə.ə. I əsrdən məlumdur və əvvəlcə o, yüksəklikdə yerləşmiş Roma istehkamaına aid edilmişdir. X əsrdə bu adla yaxınlıqdakı çayı adlandırmağa başladılar (müasir Penk çayı), sonradan isə çay kənarında salınmış kəndə bu ad verildi. Nəticədə mənası "təpə zirvəsi" olan ad alçaq düzənlikdə yerləşmiş kəndi işarə edən toponimə çevrilmişdir.

Qədim ingilis toponimləri insanın təbiətdən asılılığına işarə verir. Çünki o zamanlar insanlar yaşayış məskənlərini meşə, çay və göllərin ətrafında salırdılar. Ona görə də qədim toponimlər arasında obyektləri ifadə edən terminlər əksəriyyət təşkil edir. *Məsələn, Lew – təpə, Lea – bulaq, thatto – çəmə.* Bu adlar ellipslər təşkil edir, çünki əvvəllər onlarla birlikdə işlədilmiş kənd, məskən kimi sözlər sonradan itisər edilmişdir.

Sonrakı etapa insanların fəaliyyəti ilə bağlı olan coğrafi adlar daxildir. *Məsələn, Keswick (pəndir istehsalatı ilə məşğul olan yer), Lambeth (quzu yüklənən liman), Orsett (bataqlıq filizi çıxarılan çala), Rotherwars (heyvandarlıq ferması).* İnsan adlara xüsusi mülkiyyətçiliyin yaranmasının nəticəsi kimi öz yeni dünyagörüşünü köçürür: *Lambrook (kiçik sərhəd çayı), Landmouth (sərhəd torpaq sahəsi).* Buraya, o cümlədən, nəsil və qəbilə adları ilə bağlı toponimlər aiddir. *Məsələn, Metting-ham, (Metlər nəslindən olanların kəndi).*

Növbəti mərhələdə toponimlərdə şəxs adları peyda olur. *Məsələn, Haxey (Hark adlı şəxsə məxsus ada), Hawsker (Hauk adlı şəxsə məxsus sahə).* Bu silsilədən olan adlar feodalizm dövrünə aiddir. Bir müddət sonra isə ərazinin kiminsə şərəfinə memorial olaraq adlandırılması başlayır (3, s. 212-234).

²⁸ Azərbaycan Texniki Universiteti, "Xarici dillər" kafedrasının baş müəllimləri

